

In een nieuwe jas

Pilgrum van
Jerusalem

Friese torens uit
de renaissance
en de republiek

Bijbels met een
extra verhaal

ALDE FRYSKE TSJERKEN

NR
29
2023

In dit nummer:

04

Pilgrim van Jerusalem

EEN SNEKER BEDEVAART IN DE ZESTIENDE EEUW

WILLEM HANSMA

12

Bijbels met een extra verhaal

INTERVIEW MET LUC DEN HARTOG

HANS WILLEMS

18

Friese torens uit de renaissance en de republiek

1500-1800, DEEL 2

THOMAS H. VON DER DUNK

28

Kerken verbeeld

HANS WILLEMS - GERRIT TERPSTRA

Foto voorzijde: Interieur van de kerk van Jorwert met een vrijwilliger. De foto is onderdeel van een reeks die de stichting de komende tijd gebruikt in allerlei publicaties. FOTO MARIEKE BALK

03

Voorwoord - In een nieuwe jas

HANS WILLEMS, HOOFDREDACTEUR

04

Pilgrim van Jerusalem

EEN SNEKER BEDEVAART IN DE ZESTIENDE EEUW

WILLEM HANSMA

09

Column - Sleutelmomenten

FLIP VAN DOORN

10

Oanslute op iuwenlange sintrale funksje

NELLEKE IJSSENNAGGER- VAN DER PLUIJM

12

Bijbels met een extra verhaal

HANS WILLEMS - LUC DEN HARTOG

14

Projecten en ontwikkelingen

VAN HET BUREAU

17

Column - Wandelen van kerk naar kerk

ZEF HEMEL

18

Friese torens uit de renaissance en de republiek, 1500-1800, deel 2

THOMAS H. VON DER DUNK

24

Najaarsexcursie 7 oktober 2023

EXCURSIECOMMISSIE, BETTIE GROOTHUIS

26

De wapenborden van Bears

RIMMER WIEBE VAN DER HOEK

28

Kerken verbeeld

HANS WILLEMS - GERRIT TERPSTRA

30

Uitgelicht

31

Colofon

In een nieuwe jas

Voor u ligt het vernieuwde magazine van de stichting Alde Fryske Tsjerken. Ook de huisstijl, de website en andere uitingen van de stichting zijn opgefrist. Wat blijft is de focus op achtergronden, nieuws en duiding van wat de kern is: het behouden en koesteren van Fryslân's rijke bezit aan religieus erfgoed. Met 55 monumentale kerken en klokkenstoelen speelt onze 53-jarige stichting een hoofdrol in monumentenland. En daar past dit tijdschrift bij als boodschapper en verbinder tussen donateurs, belangstellenden, bestuur en staf.

'Onbekend maakt onbemind', was in november 1970 het motto waarmee de stichting twee maanden na de oprichting dit blad lanceerde. Aanvankelijk was het een losbladige uitgave, zonder kleur en met twee gaatjes zodat de lezers de tweemaal per jaar verschijnende editie konden opbergen in een blauwe ringband. Kort voor het derde lustrum kreeg de 'publicatieband' een naam, 'Keppelstok'. Een agrarische term voor een stok waarmee het vee bijeen werd gehouden. „Kerkvoogdijen koppelen hun bezit aan de 'keppel' van de stichting”, gaf de redactie als uitleg.

Geleidelijk kreeg het wat formele blad steeds meer kleur op de wangen, letterlijk en figuurlijk. En in 2010 maakte het 'opbergkatern' plaats voor een full-colour tijdschrift op het formaat dat u nu in handen hebt. 'Keppelstok' werd 'Alde Fryske Tsjerken' zoals ook de samenstelling van de redactie geregeld wijzigde, met als rots in de branding Hylke Algra die al 37 jaar deel uitmaakt van de redactie.

We hopen dat onze nieuwe jas u bevalt. We nemen afscheid van Robert Seton, die het blad vanaf 2010 met veel vakmanschap heeft opgemaakt en nu de lier aan de wilgen hangt. We verwelkomen als nieuwe vormgever Annemarijke Haaïma van Studio Haaïma in Bears.

In dit nummer leest u onder andere over een bijzondere grafkerk in de ingrijpende gerestaureerde Martinikerk in Sneek en het tweede deel van een essay over de kerktorens van Fryslân. En u maakt kennis met twee jonge medewerkers van de stichting: Luc den Hartog die tijdens zijn stage het rijke bezit aan kanselbijbels inventariseerde en Rimmer Wiebe van der Hoek die zijn kennis van kerkinterieurs met ons deelt.

HANS WILLEMS

Uw nalatenschap Geef het door

Wilt u iets nalaten voor het behoud van religieuze monumenten in Fryslân? Of aan de kerk waaraan u dierbare herinneringen hebt? Door onze stichting tot erfgenaam of legataris te benoemen, draagt u bij aan een toekomst voor het religieus erfgoed. Met uw schenking, nu of later, kunt u het verschil maken en bijdragen aan een zinvolle functie van kerken in de mienskip voor de Fryske samenleving. Want Fryslân zonder kerktorens is onvoorstelbaar!

Benieuwd naar meer informatie? Bel ons via 058-2139666 of mail naar info@frysketsjerk.nl.

ALDE
FRYSKE TSJERKEN

Pilgrum van Jerusalem

EEN SNEKER BEDEVAART IN DE ZESTIENDE EEUW

In juni 2022 is in het kader van de renovatie van de Martinikerk in Sneek de houten vloer van de zuidbeuk verwijderd. Waren de zerken in het oostkoor - die in het voorjaar tevoorschijn kwamen - voornamelijk zeventiende- en achttiende-eeuws, in de zuidbeuk liggen aanmerkelijk oudere. Eén ervan bleek gehouwen te zijn voor Heero Doekes Wiarda. Het randschrift vermeldt dat hij ooit een pelgrimsreis naar Jeruzalem gemaakt heeft.

Ruim een halve eeuw voor Heero's dood, in 1520-21, werd een dergelijke bedevaart ook gemaakt door de Sneker burgemeester Edo Romkes, samen met Peter van Aenholt, prior van het karmelieter klooster van Woudsend, en Geert Kuynretorff, priester te Kampen. Van de reis heeft laatstgenoemde een verslag gemaakt.¹ Dit verslag is rond 1550 in druk verschenen in Kampen en in de negentiende eeuw overgeschreven. Dit afschrift bevindt zich in Tresoar te Leeuwarden.² Heero Wiarda zal tijdens zijn reis ongetwijfeld vergelijkbare zaken meegemaakt hebben als Geert, Peter en Edo. In dit artikel verdiepen we ons daa om in het reisverslag van Kuynretorff om een beeld te krijgen van het verloop van een pelgrimsreis naar het Heilige Land in de zestiende eeuw. Maar we geven eerst een beschrijving van de zerk van Heero en een beknopte biografie. Daarna verdiepen we ons in de reis zelf.

HEERO DOEKES WIARDA

De grafsteen van Heero Doekes Wiarda in de Martinikerk van Sneek bedekt een enkel graf. Het randschrift is nog redelijk goed te lezen. In het midden van de steen staan familiewapens en daaronder bevindt zich een tweede, zeer slecht leesbare tekst.

Het randschrift luidt als volgt:

HIER LEYT / BEGRAVEN HEERO DOEKEZ WIAERDA
CO MT / OLDERMAN VAN SNEEK / PILGRUM VAN
JERUSALEM STERF A° 1572 DEN 13 IANN.

Heero Wiarda was vanaf 1558 olderman te Sneek.³ Een olderman werd benoemd door de landsheer en

was een soort zetbaas van het centrale gezag.⁴ Heero trouwde tweemaal. Zijn eerste huwelijk was met Rieme Douwes. Van hen is een zoon Doeke bekend, geboren rond 1540, die het tot raad ordinaris van het Hof van Friesland schopte. Hij overleed in 1602; zijn zerk is te vinden in de Jacobijnerkerk te Leeuwarden. Na Riemes dood hertrouwde Heero met Anna van Bauma. Hij was haar tweede echtgenoot: Anna was weduwe. Uit haar huwelijk met Heero zijn twee dochters bekend, Sytke en Lutske.

Zoals we uit zijn grafschrift kunnen opmaken, overleed Heero in 1572. Anna stierf in 1605 en werd niet bij haar tweede echtgenoot begraven maar in de kerk van Westergeest bij haar eerste man Sije van Buma. Mogelijk was dat niet helemaal overeenkomstig de laatste wil van Heero. Op zijn grafsteen zien we namelijk twee familiewapens. Links het mannenwapen met een zwaan, het wapen van de Wiarda's. Ook het helmteken, een zwanenkop met hals, verwijst naar de familie Wiarda. Rechts is op het vrouwenwapen met enige moeite een pelikaan te ontdekken. Hij pikt zichzelf in de borst om met zijn bloed zijn drie jongen te voeden. Deze jongen zijn door beschadiging van de steen niet meer zichtbaar. Iconografisch verwijst deze legendarische voorstelling naar Christus, die met zijn bloed geboet heeft voor de zonden van de mensheid. Dit wapen met de pelikaan behoort vermoedelijk toe aan Anna van Bauma.⁵ Het is dus vast Heero's bedoeling geweest dat zijn echtgenote bij hem begraven zou worden.

De zuidbeuk van de Martinikerk met vooraan de grafzerk van Heero Doekes Wiarda. De grote zerk er links naast is een priesterzerk uit 1402. FOTO HENK DE VRIES

Onder de familiewapens staat nog een tekst. We herkennen het woord *eerbare* met daarachter een hoofdletter S. Mogelijk is de vierde letter een K. Het lijkt er dus op dat in plaats van zijn echtgenote Anna Heero's dochter Sytke bij haar vader begraven is. Ze moet in de jaren veertig van de zeventiende eeuw overleden zijn.⁶

Het memoreren op de zerk van de bedevaart naar Jeruzalem laat zien dat Heero vasthield aan het rooms-katholieke geloof

en niet meeding met de reformatie. Er is nog een vermelding in het randschrift die daarop wijst. Achter zijn naam staat de afkorting CO MT. Vanwege ruimtegebrek heeft de steenhouwer de O in de C geplaatst en de M met de T verbonden tot een monogram. De letters staan voor de woorden *CONincklyke MaiesteyTs*.⁷ De verbinding met *OLDERMAN VAN SNEEK* benadrukt dat Heero zijn taak als olderman uitoefent onder het opperste gezag van koning Philips II van Spanje.

Titelpagina *Jerusalemse Reyse* van Geert Kuynretorff (ca. 1550)
FOTO TRUDI BRINK, COLLECTIE STADSARCHIEF KAMPEN

Achterpagina *Jerusalemse Reyse* van Geert Kuynretorff (ca. 1550)
FOTO TRUDI BRINK, COLLECTIE STADSARCHIEF KAMPEN

Mogelijk heeft ook nog een andere factor Heero gestimuleerd om zijn pelgrimage naar Jeruzalem te maken. In de eerste helft van de zestiende eeuw kwam Sneek namelijk op als bedevaartsplaats vanwege een altaar met een relikwie van het Heilig Kruis.⁸ De legende wil dat het kruis van Jezus door keizerin Helena, de moeder van keizer Constantijn, tijdens haar bezoek aan het Heilige Land in de vierde eeuw werd teruggevonden. Een deeltje ervan bevond zich dus in Sneek en bedevaartgangers hoopten door een bezoek aan het altaar in de aan Sint Martinus gewijde kerk genezing te vinden. Het is niet ondenkbaar dat deze ontwikkeling Heero gestimuleerd heeft zelf op reis te gaan naar het Heilige Land. Hij was er blijkbaar gezond en rijk genoeg voor.

DE HEENREIS

Heero Doekes Wiarda heeft helaas geen aantekeningen over zijn reis naar het Heilige Land nagelaten. De Kamper priester Geert Kuynretorff dat dus wel gedaan. Omdat beide reizen chronologisch gezien hoogstens een paar decennia uit elkaar liggen, gebruiken we nu diens reisverslag als bron voor de ervaringen die Heero ook gehad moet hebben. De titelpagina van Kuynretorffs reisbeschrijving vermeldt de volgende teksten:

Jerusalemse Reyse,
Soe in verganghen Jaren gheschiedt is / Dorch den Eerbaren
heeren / h. Geert Kuynretorff / Priester ende Vicarius binnen

Campen / met sampt heren Peter van Aenholt / Prior in Wolzende /
ende Edo Romkes / Burghermeyster in Sneeck.
Ende met des voergenoemden heeren Geerts eygen hant seer vlijtich
beschreven.

Waer in verhaelt worden veele vreemde / ende wonderlicke Dinghen
/ Die seer lustich ende genoeglick zijn / om te leesen.⁹

De drie mannen, Geert Kuynretorff, Peter van Aenholt en Edo Romkes, vertrekken op 17 april 1520 uit Kampen. Vijf dagen later zijn ze al in Keulen en kunnen daar een schip nemen, dat hen stroomopwaarts naar Mainz brengt. Daar stappen ze over op een ‘rolwaegen’, waarmee ze op 2 mei in Bruchsal aankomen. Daar kopen ze paarden en trekken er de Alpen mee over. Voor dit traject geeft Geert al een paar van zijn vele tips: informeer altijd naar de beste herberg in de volgende pleisterplaats. Die zijn vaak goedkoper dan je denkt. En ben je de Alpen over, zoek dan een herberg met een Duitse waard: dat zijn de beste.

Op 16 mei, dus een maand nadat ze vertrokken zijn, arriveren ze in Trento. De mannen verkopen hun paarden en hebben het geluk dat er een ‘vloet’ (vloot) richting Verona gaat.¹⁰ Via Padua bereiken ze op zondag 20 mei Venetië.

Ze zijn zeer onder de indruk van de stad. Dat heeft niet alleen te maken met de vele relieken die de stad bezit, maar ook met het oorlogsmaterieel dat zich in het Arsenaal bevindt. De stad kan maar liefst over 200.000 manschappen

beschikken. De pelgrims willen snel verder - ze zijn trouwens inmiddels al met een grote groep - en uit hun gelederen wordt een delegatie gevormd, die gaat onderhandelen met ‘Patroon Marcus Anthonius Dandalus’. Hij lijkt zowel de schipper van een pelgrimsgalei als een soort reisleader te zijn. Hij vraagt per persoon vijftig dukaten en biedt daarvoor een totaal-arrangement. In principe zit, op een paar kleine uitgaven na, de hele reis met overnachtingen en eten bij de prijs inbegrepen. Geert geeft vervolgens een lange opsomming van zaken waar men bij de keuze van een schip en de verdere reis verdacht op moet zijn. Het zal niet de eerste keer wezen dat een groep pelgrims wordt opgelicht. Bovendien moet men ook in het Heilige Land voorbereid zijn op allerlei situaties en niet in het minst op de enorme hitte.

De pelgrims willen graag vertrekken maar zijn gedwongen om 51 dagen in de stad te verblijven. Meerdere malen hebben ze een onderhoud met doge Leonardo Loredan, die hun sterk afraadt, eigenlijk zelfs verbiedt om te vertrekken, omdat de zee onveilig is door een overmacht aan Turken. Ook het Heilige Land heeft te maken met een langdurige Turkse bezetting. Uiteindelijk vertrekken ze op 9 juli naar Jaffa. Onderweg doen ze verschillende havens aan. Over elke weet Geert wel iets te vertellen en wat tips te geven. Dan, op 16 augustus, bereiken ze Jaffa, de plaats waar ze aan land zullen gaan. ‘Ende doe wij dat Hijllige Landt begonnen te sien, dat was naeden middach, omtrent drij uren vollen wij alle op onse Knijen met grooter weerdicheijt: een deels schreijden van blijtschap, vergetende alle den Arbeijt, sij daeromme gheleeden hadden, ende begonnen eendrachtelick te singen den Hijllighen lovesanck: Te Deum laudamus, ten eynde uut, ende dat Loff: Salve Regina (..).

Tot ze opgehaald worden door de gardiaan van Jeruzalem, de overste van de Franciscanen, verblijven ze op het schip. Na controle of ze werkelijk permissie van de paus hebben om Jeruzalem en de heilige plaatsen te bezoeken, mogen ze aan land. Er volgt een kort verblijf aan de kust in niet al te comfortabele kelders en dan arriveren er paarden, muilezels en ezels, waarop ze via een aantal heilige plaatsen op 25 augustus 1520 Jeruzalem bereiken. Ze worden verdeeld over twee logeerplekken en daarmee is het doel van de reis bereikt.

HET VERBLIJF TE JERUZALEM

In de Heilige Stad wordt een vol programma afgewerkt. Onder leiding van de Franciscanen, de enigen die van de Turken toestemming hebben om pelgrimsgroepen rond te leiden, worden alle heilige plaatsen bezocht. Vrijwel elk bezoek levert aflaten en carenen op.¹¹

Men begint in Jeruzalem, op de berg Sion, waarschijnlijk omdat ze vlak in de buurt hun logies hebben. Vooral de plaatsen die met de lijdensgeschiedenis verband houden, zijn populair. Op sommige komt men meer dan één keer, zoals de plek waar het Laatste Avondmaal gehouden werd en de Heilige Grafkerk. Vaak is er op de betreffende plaats een

Jeruzalem zoals afgebeeld in de *Sanctae peregrinationes* van Bernhard von Breidenbach
Illustratie boven: Doge Leonardo Loredan door Giovanni Bellini (1502)

kapel of kerk gebouwd. Hoogtepunt is een nachtelijk verblijf in de Heilig Grafkerk. Waar dat mogelijk is, dragen de meege-reisde priesters de mis op. Doordat zelfs van de in onze ogen minst belangrijke Bijbelse gebeurtenissen de locatie bekend is, is het aantal te bezoeken plaatsen extreem groot.

Ze moeten dus een overvol programma afwerken. Geert Kuynretorff geeft heel nauwkeurig aan welke plaatsen bezocht worden, hoe ver ze van elkaar af liggen, welk Bijbelverhaal eraan gerelateerd kan worden en of er ter

Badende pelgrims in de Jordaan. Afkomstig uit een uitgave van het *Livre des Merveilles* van Marco Polo

plekke een mis wordt opgedragen. Niet alleen nieuwtestamentische plaatsen worden bezocht, ook locaties waar zich oudtestamentische gebeurtenissen afgespeeld hebben zijn in het programma opgenomen. Tussen de regels is lezen hoe vermoeiend het geweest moet zijn, niet in de laatste plaats vanwege de hitte. Ze zijn blij als ze hun herberg weer kunnen opzoeken, daar eten en drinken krijgen en vooral ook kunnen uitrusten. Behalve de heilige plaatsen binnen Jeruzalem worden ook die vlak buiten de stad aangedaan. Daarnaast trekt de stoet naar Bethlehem, de plek van Jezus' geboorte, en Bethanië, waar Martha en Maria woonden en daar de opwekking van hun broer Lazarus meemaakten. Wanneer ze bij de Jordaan komen, onder andere bij de plaats waar Jezus door Johannes gedoopt is, maken velen van de gelegenheid gebruik om er een bad te nemen.

Dat de reis ook niet zonder gevaar is, bewijst de terugtocht van Bethanië naar Jeruzalem, tegen het eind van de bedevaart. Het is een zeer gevaarlijk gebied door de aanwezigheid van 'Arabijten', die in de bergen op de loer liggen, klaar om reizigers te overvallen. In het donker worden de pelgrims door hen belaagd. Hun begeleiders zijn er vandoor gegaan en ze zijn dus compleet op zichzelf aangewezen. De Arabische struikrovers komen zo dichtbij dat ze hun aantal kunnen tellen. Maar omdat de pelgrims veel groter in aantal zijn, kiezen de overvallers eieren voor hun geld en laten ze de reizigers met rust.

Op 6 september is de stoet weer terug in Jeruzalem en loopt de bedevaart op zijn eind. In de Heilig Grafkerk kunnen de mannen van aanzien nog tot Ridder van het Heilig Graf geslagen worden. Ze leggen daarvoor een eed af. Vervolgens

wordt er nog een week doorgebracht met het opnieuw bezoeken van de heilige plaatsen en het vieren van missen. Ook vinden er nog enkele bijzondere ontmoetingen plaats, onder andere met een rabbi. Op 13 september keert men per rijdier terug naar Jaffa en dan volgt de lange thuisreis. Uit eindelijk arriveren de drie mannen op Driekoningenavond, 5 januari 1521, om vier uur 's middags weer in Kampen. Ze hebben de tocht in goede gezondheid kunnen volbrengen, 'daer Godt toe eeuwighen tijden van gedancket ende ghelooft moet sijn. Amen.'

Willem Hansma is neerlandicus en theoloog en redacteur van Alde Fryske Tsjerken

NOTEN

¹ Kuynretorff, G., *Jerusalemse reyse, soe in verganghen jaren geschiedt is, dorch etc.*, Kampen ca. 1550. Het boekje is integraal te lezen op play.google.com/books/reader?id=CdhHrHg7ri8C&pg=GBS.PP66Hl=nl

² Handschrift 1201

³ Brouwer, Y. e.a., *Genealogyske Jierboek 1996*, Leeuwarden 1996, p.10

⁴ Vriendelijke mededeling van Oebele Vries, Westergeast

⁵ Vriendelijke mededeling van Rudolf Broersma, Leeuwarden

⁶ De biografische gegevens danken we voornamelijk aan Melle Koopmans, Grijskerk

⁷ Vriendelijk mededeling van Trudi Brink, Kampen, en Oebele Vries, Westergeast

⁸ www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/plaats/708

⁹ Delen van de tekst van Kuynretorff zijn opgenomen in de bloemlezing van Ben Wasser, *Dit is de pelgrimage van het Heilig Land en daaromtrent. Bloemlezing uit de reisverslagen van de Jeruzalemgangers uit de Nederlanden 1450-1650*, Hilversum 2014

¹⁰ Wasser kiest hier voor de vertaling 'vlot' (Wasser, B., *Dit is de pelgrimage van het heilig Land en daaromtrent. Bloemlezing uit de reisverslagen van de Jeruzalemgangers uit de Nederlanden 1450-1650*, Hilversum 2014, p.32). Wij denken dat hier een vloot bedoeld is, een paar in konvooi varende schepen

¹¹ Een speciale aflaat, die men kan verdienen door veertig dagen te vasten

Sleutel-momenten

COLUMN FLIP VAN DOORN

Bij een kerk horen rituelen. Dat blijft zo, ook als het gebouw zijn oorspronkelijke functie verliest. Wanneer ik één van de Alde Fryske Tsjerken bezoek, is het ophalen van de sleutel zo'n ritueel. Ik koester dat moment. Het zoeken naar het sleuteladres, het aanbellen en dan de vraag of ik de kerk zou mogen bezichtigen.

De ene sleutelbeheerder wandelt even mee en vertelt honderduit, de ander houdt het bij wat korte instructies. Het mooist is het wanneer ik een pronte smeedijzeren sleutel meekrijg waarmee ik zelf een zware, piepende deur mag ontsluiten.

Een ander vast ritueel is mijn rondje om de kerk. Ik wandel om het gebouw heen, meestal over een begraafplaats, en probeer te luisteren naar wat de muren te vertellen hebben. In Feinsum (Finkum) vielen de harde

tikken van het uurwerk me op, duidelijk hoorbaar achter de torendeur. De muren leken mee te buigen met de bolling van de terp waarop ze waren gebouwd.

Ik had ontdekt dat de grootmoeder van mijn Friese pake in het dorp geboren was. Tientallen verre verwanten moeten in deze kerk gedoopt zijn, getrouwd, zo realiseerde ik me toen ik over de drempel stapte. En vanuit deze kerk werden ze ook begraven. Op een zerk herkende ik een achternaam uit mijn stamboom. Het deed me meer dan ik op voorhand had verwacht, ik voelde me intens verbonden met die plek.

Ook in Hantumhuizen ging ik op zoek naar dat gevoel. De achternaam van mijn grootvader, Rintjema, vindt zijn oorsprong op een erf even buiten het dorp. In het dorpschart staat de Sint-Annakerk, daterend uit de dertiende eeuw. Naar goede gewoonte haalde ik eerst de sleutel en maakte aansluitend mijn rituele ronde, langs muren opgemetseld in romano-gotische stijl. Op een prachtige zerk las ik de naam van Tjietske Theunis Rintiema, gestorven in 1705. Op de vraag of zij familie van me is kwam geen antwoord, ditmaal zwegen de muren. Verwachtingsvol begaf ik me naar de deur, wetend dat zich daarachter sleutelmomenten hebben afgespeeld in levens die verweven zijn met het mijne.

OVER DE AUTEUR:

Flip van Doorn is journalist en schrijver. In 2021 verscheen *De Friezen - een geschiedenis* (Uitg. Thomas Rap, Amsterdam), waarvan inmiddels meerdere drukken zijn verschenen.

Voor de lezers van dit blad stelt de uitgever drie gratis exemplaren van het boek beschikbaar. Wilt u meedingen? Stuur dan een kaart of mail naar Alde Fryske Tsjerken, Postbus 137, 8900 AC Leeuwarden of info@frysketsjerk.nl

Sint Vituskerk van Feinsum FOTO HANS WILLEMS
Foto rechtsboven: Flip van Doorn FOTO PETER ARNO BOER

Nelleke IJssennagger-van der Pluijm
FOTO MARIEKE BALK FOTOGRAFIE

NELLEKE IJSSENNAGGER- VAN DER PLUIJM

Oanslute op iuwenlange sintrale funksje

De stichting heeft de afgelopen tijd aan het prachtige boek *Alde Tsjerken Nije Lûden* gewerkt. We spraken hiervoor met vijftig mensen. Bekend en onbekend, religieus en niet religieus, jong en oud. Allemaal hebben ze hun ideeën over de toekomst van kerkgebouwen of hebben ze bijzondere herinneringen aan een kerkgebouw. De verhalen vormen samen een inspiratiebron voor een gesprek over de toekomst van religieus erfgoed. Hierbij een preview van het interview met Nelleke IJssennagger- van der Pluijm.

SINTRALE FUNKSJE

“Ik bin net tsjerklik grutbrocht, mar wie altiten wol benijd nei tsjerken. As bern gie ik der wolris mei in freondintsje hinne, suver om te sjen wat der barde, út wittenskiplike ynteresse soest sizze kinne. Myn ekspertize is de betide Midsiuwen, doe’t de Angelsaksyske biskop Willibrord Fryslân kristlik makke en dêrnei it pree-kristlike en it kristlike leauwen noch lang neistinoar bestiene, bygelyks yn de tiid fan de Fikings. Fryslân besloech doe in gebiet fan it hjoed-deiske België oant Denemarken. Mei myn kollega’s doch ik ûndersyk nei de terpen, dêr’t úteinlik de tsjerken op boud waarden, en de gearhing tusken it lânskip, de minske, gebouwen en de ferskate belibbingswrâlden en kulturele ynfloeden. Tsjerken hawwe los fan harren religieuze funksje al iuwen in sintrale funksje yn in gebiet, in plak dêr’t minsken gearkomme.”

WURDEARRING

“Om in tsjerke te belibjen en de sfear mei te krijen is kennis fan de skiednis, argeology of skreaune boarnen net needsaaklik. Mar de wittenskip jout wol kontekst en ynsjoch yn de lange ûntsteans- en brûkersskiednis, dêrtroch sil de wurdearring fan tsjerken as histoaryske gebouwen tanimme. Dat is net ús doel op de Fryske Akademy, wittenskip is neutraal, mar it kin wol tafoege wearde jaan.”

CITIZEN-SCIENCE

“Yn de takomst is mear gearwurking tusken de wittenskip en oare wurkfjilden mooglik. Mei digitale middels kinst tsjerken bygelyks 3D yn kaart bringe en sa ûndersyk, monitoaring en publyksfunksje kombinearje. De technyk is der al. In oare manier fan byinoarbringen fan wittenskip en mienskip is ‘citizen-science’, ek wol boargerrittenskip, lykas by ús wurkferbannen.”

ROMTE

“Earder hie ik in erfskipfunksje yn Kornwall, dêr seach ik bygelyks ‘champing’, in gearlûking fan ‘churches’ en ‘camping’, mar ek it doarpsgebrûk fan in tsjerke. Foar oar erfgoed waard ‘curated decay’ tapast, bygelyks it ûnder begelieding ferdalle litten fan in gebou dat yn ‘e see ferdwine soe. Foar tsjerken leit dat wat dreger troch de eardere godstsjinstige funksje, mar ek omdat it mienskipsgedebouwen binne. Boppedat kinne tsjerken faak wol behâlden wurde foar nije funksjes, dy’t dan wol oanslute moatte op de iuwenlange sintrale funksje fan earder.”

Nelleke IJssennagger-van der Pluijm is direkteur-bestjoerder fan de Fryske Akademy.

Bijbels met een extra verhaal

Maar liefst veertien, soms eeuwenoude bijbels herbergt de Dorpskerk van Huizum. Ook veel andere kerken van de stichting Alde Fryske Tsjerken zijn rijk aan kansel- en gezinsbijbels. Geschiedenisstudent Luc den Hartog (26) uit Meppel inventariseerde tijdens een stage een deel van dit bijzondere bezit en deed aanbevelingen voor restauratie en behoud.

Christelijk erfgoed en architectuurgeschiedenis fascineren Luc den Hartog vanaf het moment dat hij besloot geschiedenis te studeren. „Kerkgebouwen vertellen een verhaal, maar ook de voorwerpen die je er aantreft, hebben ons iets te zeggen over de mensen die ermee omgingen.” In negen kerken van de stichting inventariseerde Luc het bezit aan bijbels en onderzocht ze op historie, bijzonderheden en mogelijkheden om ze te restaureren en beter te presenteren aan belangstellenden. Hij borduurde daarmee voort op eerdere inventarisaties die hij waar nodig aanvulde.

Luc den Hartog werd geboren in Eindhoven maar groeide op in Meppel. Zijn schoolcarrière begon op het vmbo en eindigde aan de Rijksuniversiteit Groningen. Dat zit zo. Tekenen interesseerde hem aanvankelijk meer dan rekenen waardoor zijn schoolresultaten achterbleven. Een kunstopleiding op mbo-niveau was de opstap naar hogeschool Windesheim, totdat Luc ontdekte dat hij nog wat dieper wilde graven. Intussen was zijn belangstelling voor geschiedenis gegroeid. Met wat omwegen kreeg hij de kans om in Groningen een bachelor geschiedenis te doen en die mogelijkheid greep hij met beide handen aan. Zijn scriptie ging over architect Pierre Cuypers, ontwerper van vele kerken en overheidsgebouwen, die met een bijzondere kijk op het verleden een zwaar stempel drukte op de bouwkunst in zijn tijd.

DORDTSE SYNODE

De stage bij Alde Fryske Tsjerken bood Luc de kans om praktijkervaring op te doen bij een erfgoedinstelling. Voordat hij de provincie introk, verdiepte hij zich in

de geschiedenis van bijbelvertaling. Voor en kort na de Reformatie was er een behoorlijke wildgroei aan uitgaven in de volkstaal. Tijdens de beroemde Dordtse synode van 1618-1619 werd besloten tot wat later de Statenvertaling zou gaan heten omdat de Staten-Generaal dit monnikenwerk bekostigde. Tot ver in de twintigste eeuw zou de Statenbijbel de standaard blijven, niet alleen bepalend voor kerk en theologie, maar ook als monument van taalvorming in de Lage Landen.

Veel bijbels zijn door schenkingen in het bezit gekomen van kerkelijke gemeenten. Zo bevat een in 1858 gedrukte bijbel in de Nicolaaskerk van Cornjum de geboortedata van Pieter Jans Sieswerda (1820), zijn vrouw Grietje Djurres Nieuwenhuis (1821) en hun kinderen Boukjen Pieters (1861) en Dontje Pieters (1862). In Huizum trof Luc een bijbel uit 1748 die door F. de Haan aan de kerk was geschonken toen hij in 1863 na dertig jaar terugtrad als administrerend kerkvoogd. Het gebeurt trouwens ook nu nog regelmatig dat de stichting of individuele gemeenten bijbels uit familiebezittingen ontvangen.

Bij zijn inventarisatie deelde Luc de bijbels in drie categorieën in. Een A kregen de exemplaren die in goede staat verkeren en hooguit wat lichte beschadigingen vertonen, een B was voor ‘verweerde’ bijbels met losse pagina’s, scheuren en licht beschadigde banden, de aanduiding C voor ernstig beschadigde boeken. Op grond van dat onderscheid kan de stichting besluiten welke bijbels nu of later voor restauratie in aanmerkingen komen.

Luc den Hartog met enkele van de vele kanselbijbels uit het bezit van de stichting Alde Fryske Tsjerken. FOTO HANS WILLEMS

‘GEELTJES’ IN CORNJUM

De beschrijving van het bijbelbezit vulde Luc aan met foto’s van de bijbels en van opvallende details die hij ontdekte. Zo vond hij in een bijbel in Cornjum briefjes met korte mededelingen en geheugensteuntjes die kennelijk als ‘geeltjes’ avant la lettre door predikanten waren achtergelaten.

De oudste bijbels die Luc aantrof, stamden uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Holwert bezit bijvoorbeeld een eerste druk van de Statenbijbel uit 1639 en in Cornjum is het in Leiden gedrukte exemplaar zelfs nog twee jaar ouder. In beide boeken is de handtekening afgedrukt van Barend Langenes, afgevaardigde namens de Staten-Generaal die er borg voor moest staan dat er uitsluitend goedgekeurde bijbels werden gedrukt. In de kerk van Boarnwert dateert de enige aanwezige Statenbijbel uit 1660, een exemplaar dat fraaie landkaarten bevat van graveur Nicolaes Visscher.

Verreweg de meeste bijbels in de negen onderzochte kerken zijn negentiende-eeuws. Sommige zijn fraai geïllustreerd,

andere zijn van betekenis vanwege een bijzondere opdracht op de titelpagina of een drukker van wie maar weinig boeken bewaard zijn gebleven. Ook een fraai vormgegeven lederen band of een bijzondere metaalbeslag kan een bijbel extra waarde geven. In Huizum trof Den Hartog een bijbeltje dat in 1746 gedrukt was door Abraham Ferwerda, oprichter en uitgever van de *Leeuwarder Courant*.

Met al de kennis die Luc den Hartog vergaarde hielp hij vorig jaar bij het inrichten van een kortlopende bijbelexpositie in Hegebeintum. Daar werd onder andere getoond hoe het bedrijf Frisian Colorists & Restorers bijbels van de stichting restaureert. Luc hield er een lezing over de opgedane ervaringen. De stage duurde te kort om alle kerken van de stichting op hun bijbelbezit te onderzoeken, maar met de adviezen van Luc gaat de stichting aan de slag. Zelf hield hij aan de opgebouwde contacten tijdens zijn stage ook nog wat leuks over: het bisdom Groningen-Leeuwarden vroeg hem lid te worden van de Diocesane commissie voor kerkinrichting en kerkelijk kunstbezit.

Projecten & ontwikkelingen

Restauratie interieur Weidum

De voorbereidingen voor de restauratie van het interieur in Weidum zijn in volle gang. De financiering is rond en ook de vergunningen zijn door de gemeente afgegeven. De volgende werkzaamheden staan op de planning: de restauratie van de eiken vloeren en lambriseringen en tevens wordt een deel van de kerkbanken gerestaureerd. Van de binnenzijde van de buitenmuren wordt het loslatende en beschadigde stucwerk hersteld. Daarnaast is er ook het plan om een keukentje en een sanitaire ruimte te creëren in de kerk. De exacte invulling hiervan moet nog verder uitgedacht worden, maar dat het er komt staat vast.

De werkzaamheden zullen uitgevoerd worden door Bouw- en restauratiebedrijf Sytse Douwe van der Vegt uit Weidum. Zoals het nu staat gaat hij na de bouwvak van dit jaar aan de slag!

Restauratie ronde twee

Hierbij een korte update over het project dat Luc den Hartog vorig jaar voor de stichting heeft uitgevoerd. Na de bijbelrestauraties in 2021 heeft de stichting als doel om voor elke kerk in ieder geval één bijbel te restaureren. Luc heeft vorig jaar de inventarislijsten doorgenomen, zich verdiept in de geschiedenis van de Statenvertaling, verscheidene kerken bezocht en een historiserend restauratieadvies geschreven. Op basis van zijn plan-van-aanpak is er een toezegging gedaan voor een nieuwe restauratie ronde van tien bijbels. Inmiddels hebben wij de tien bijbels uit Boarnwert, Britsum, Cornjum, Hijum, Holwert, Huizum, Kortehebben, Haskerdijken en Baijum verzameld en afgeleverd bij de Frisian Colorists & Restorers.

Namens de excursiecommissie

De excursiecommissie bestaat uit een groep enthousiaste vrijwilligers, die zich inzetten om geïnteresseerde mensen onze mooie en fraai gelegen oude Friese kerken te laten zien. Dat doet de commissie door twee maal per jaar een excursie te organiseren. Daar zijn kerken bij, die door Stichting Âlde Fryske Tsjerken zijn overgenomen, maar ook kerkgebouwen, die in handen zijn van kerkelijke gemeenten of andere stichtingen of organisaties. De excursies vinden meestal begin maart en oktober plaats. Een vast onderdeel van dit uitstapje is de lunch in een restaurant in de buurt van één van de te bezoeken kerken. De deelnemers kunnen deze tocht maken per bus, maar ze kunnen ook met eigen vervoer de kerkgebouwen komen bewonderen.

Nu kampt de commissie al een tijd met een gebrek aan leden. Nieuwe leden zijn dus van harte welkom. En dan gaat het vooral om mensen, die de notulering van de commissievergaderingen (2x per jaar) en het penningmeesterschap op zich willen nemen of eventueel voorzitter willen zijn. Hebt u interesse, dan kunt u contact opnemen met het bureau van Stichting Alde Fryske Tsjerken t.a.v. Mevr. Hester Noordhuis, Postbus 137, 8900 AC Leeuwarden, tel.058-2139666, e-mail: info@frysksjetsjerken.nl.

Jan K. Bolt

Vrijwilligers welkom!

Om goed op onze mooie kerken te kunnen passen, zijn we afhankelijk van vrijwilligers. Onze vrijwilligers beheren de gebouwen voor ons en zorgen ervoor dat de deuren opengaan en dat er mooie dingen tot stand komen, zoals concerten, lezingen en exposities. Misschien heb jij ook ideeën voor het kerkgebouw in jouw dorp of omgeving en lijkt het je leuk om als mede-beheerder een rol te vervullen in de organisatie. Kijk dan op www.aldefrysksjetsjerken.nl of er een kerk van onze stichting in jouw buurt is en neem voor vrijblijvende informatie contact met ons op via impresariaat@frysksjetsjerken.nl of 06-47363108. Met name voor de Van Harenskerk in Sint Annaparochie zijn we dringend op zoek naar nieuwe mensen.

De kerken gaan weer open!

De kerngroep van de Stichting Tsjerkepaad is alweer volop bezig met de voorbereidingen voor dit seizoen. Een paar duizend vrijwilligers in onze provincie zetten zich in voor de openstelling. Die openstelling is niet alleen een teken van gastvrijheid van de kerken, maar draagt ook bij tot hun behoud. De vele bezoekers - vorig jaar meer dan 50.000 - nemen kennis van het rijke erfgoed en vinden het belangrijk dat het niet verloren gaat. In een kerkgebouw komen mensen ook op verhaal. Bijna overal staat tijdens Tsjerkepaad de koffie/thee klaar en dan komen de verhalen. Dit seizoen hebben we gekozen voor het thema: Kerk als plaats van ontmoeting. De deelnemende kerken kunnen zich erdoor laten inspireren en er activiteiten bij bedenken. Met dit thema spelen we ook in op het project van de Landschapstriënnale, dat in september plaatsvindt en als doel heeft om een stimulans te geven aan het Waddengebied. Kerken in NW en NO Fryslân zullen dan niet alleen tijdens Tsjerkepaad open zijn, maar ook nog een paar zaterdagen daarna in september, als plaats van ontmoeting. Op onze website www.tsjerkepaad.nl zal alle informatie bekend gemaakt worden. De opening van Tsjerkepaad is dit jaar in de monumentale Martinikerk van Easterein op zaterdag 24 juni, 13.30 uur. Op de zaterdagmiddagen daarna openen de kerken hun deuren t/m de tweede zaterdag in september (Monumentendag). De sluiting van Tsjerkepaad is in de Hobbe van Baerdtskerke in Joure op 16 september, ook weer met een feestelijk programma. Van harte welkom!

Gerit Groeneveld, voorzitter Stichting Tsjerkepaad

Nieuws van de Friese kerkhistorische vereniging 'Folk&Tsjerke'

Als eerste activiteit voor het seizoen 2023-2024 heeft de Friese kerkhistorische vereniging 'Folk&Tsjerke' de heer J.F. Oldenhuis uit Baflo gevraagd een lezing te houden over 'Het leven van de bewogen ds. Klaas Hofkamp'. Over deze dominee alvast het volgende:

Ds. Klaas Hofkamp (1818 - 1888) deed hulpdiensten in Hoogezand en in Zuidlaren en was dominee in Surhuisterveen en in Nuis-Niebert. Als predikant onderscheidde hij zich door zijn uitzonderlijke sociale bevlogenheid. Direct na zijn komst in Surhuisterveen ging hij de hei op en de venen in om de bewoners van de plaggenhutten te bezoeken. Zodoende won hij hun vertrouwen. Hofkamp hielp ze financieel verder door een mattenweverij op te zetten. En in het huidige Boelenslaan realiseerde hij anno 1852 een kerkgebouw.

De lezing wordt gehouden op zaterdag 30 november 2023 om 14.00 uur te Surhuisterveen. De locatie wordt later nog bepaald en is te zijner tijd te vinden op de website van 'Folk&Tsjerke'.

Teije T. Osinga, Secretaris 'Folk&Tsjerke'

Toekomstbestendig

Op Tweede Paasdag vond de heropening van de verbouwde Martinikerk in Sneek plaats. Een kerk uit 1498, gebouwd op een terp in het centrum van de stad. De Martinikerk wil toekomstbestendig zijn. Dat betekent dat het niet een gebouw is voor alleen de protestantse gemeente, maar een plek waar tal van activiteiten kunnen worden georganiseerd waarbij iedere inwoner van Sneek welkom is. Daarom dient de kerk aan de eisen van deze tijd te voldoen.

De orgels in Fryslân moeten ook toekomstbestendig zijn. In Fryslân hebben we maar liefst 280 rijksmonumentale orgels (Groningen 137 en Drenthe 47). Orgels zijn niet exclusieve instrumenten voor kerkelijk gebruik; nee, iedereen moet ervan kunnen genieten. Inspelend op deze verandering worden inmiddels inloopconcerten, marktconcerten, lunchconcerten, themaconcerten, verzoekprogramma’s, orgelfietstochten, orgelexcursies, concerten met andere instrumenten en/of zangers etc. georganiseerd. Raadpleeg de Friese Orgelkrant 2023 van Stichting Organum Frisicum voor data en plaatsen. In veel kerken ligt de Friese Orgelkrant, zeker in de stadskerken. Gratis mee te nemen / op te halen. Beluister en beleef het orgel! Het afgelopen jaar was er zelfs een theatervoorstelling over het orgel. En we broeden op nog meer initiatieven. Het Friese orgel zal blijven klinken!

Sietse van der Hoek,
Secretaris Organum Frisicum

Orgel in de kerk van Baalum FOTO BARTELD POST

Donateursbijeenkomst 2023

Na een volle Theaterkerk in Jellum het afgelopen jaar, nodigen wij u bij deze alvast van harte uit voor de donateursbijeenkomst van dit jaar. Deze zal plaats vinden op zaterdag 4 november 2023. Achter de schermen zijn we alweer druk bezig om een interessant programma te ontwikkelen. Het belooft weer een mooie dag te worden, dus zet de datum alvast in uw agenda.

Meer informatie over de invulling, locatie van de dag en opgave wordt spoedig via het nieuws op onze website gedeeld. We kijken ernaar uit onze donateurs weer te ontmoeten!

Regiobijeenkomsten plaatselijke commissies

In het najaar van 2022 vond de aftrap plaats van een nieuwe communicatievorm tussen het bureau van de SAFT en de plaatselijke commissies. De provincie is ingedeeld in vijf regio’s met elk zo’n 10 PC’s. Deze 10 PC’s ontmoeten elkaar twee keer per jaar.

Het doel is om PC’s onderling met elkaar in verbinding te brengen en om vanuit het bureau de contacten met de PC-leden te intensiveren. Op deze manier is er ruimte om elkaar onderling vragen te stellen, tips en ervaringen te delen, van elkaar te leren en elkaar te ondersteunen. Het afgelopen voorjaar is de tweede serie bijeenkomsten geweest, waaraan bijna alle PC’s hebben deelgenomen. Het waren geanimeerde avonden waarop de uitwisseling van informatie en ideeën goed op gang kwam.

Naast deze halfjaarlijkse bijeenkomsten vindt er 1 x per jaar een informeel samenzijn plaats met alle PC-leden uit de hele provincie. Deze keer was dat op 11 mei in de Redbadtsjerke van Jorwert.

Wandelen van kerk naar kerk

COLUMN ZEF HEMEL

In Westernijkerk, Marrum, liepen we zomaar het kerkje in, de deur was immers geopend. En we wilden schuilen voor de regen. Er was niemand, alleen wij drieën. Ons startpunt die ochtend was Sint Jacobi-parochie. We spraken over wandelen, natuur, gezondheid. Herman had er diverse boeken over geschreven en Tjisse had vele voettochten georganiseerd. Lunchen konden we niet, maar dat deerde ons niet. Tijdens de tocht hadden we genoeg aan onszelf.

Elke week wandel ik drie dagen door Noord-Nederland, waarna ik terugkeer naar Amsterdam. En na elke 10 kilometer wissel ik van wandelgast. Met hem of haar voer ik dan een lang gesprek. En elke week pak ik opnieuw mijn rugzak in, waarbij ik bedenk wat ik mee zal nemen. Telkens probeer ik het aantal spullen te verminderen. Wat heeft een mens eigenlijk nodig? Niet veel: water, brood, droge kleren, tandenborstel, tandpasta, wandelschoenen, een smartphone en een kabeltje, en iemand om mee te praten. Dit wikken en wegen hoort bij mijn wandelmethode. Zo wil ik uitvinden wat een mens nu werkelijk nodig heeft.

Bruno Latour noemt dat verwekkingsvragen. Tegenover het productiesysteem stelt de Franse filosoof het verwekkingssysteem dat aardbewoners (mensen, dieren, planten, dingen) nodig hebben om te overleven. Onderscheidt het eerste mensen van hulpbronnen, het tweede stelt alle levensvormen op gelijke voet en beschouwt ze als bezielde wezens die met elkaar verstrengeld zijn en die elkaar nodig hebben; het gaat ervan uit dat we gehechtheden moeten cultiveren. Vragen als: Wie heb ik nodig, met wie ben ik bereid samen te leven? Het gaat erom afstammingslijnen te herkennen die duurzaam zijn, en hoe we daarin kunnen worden opgenomen. Het streven naar emancipatie moeten we vervangen door de hervonden deugden van de afhankelijkheid, „alsof er nooit een einde komt aan de reïncarnaties van de Geest.” Want het productie-systeem voert ons naar de ondergang.

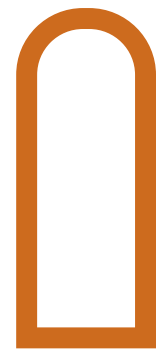
Mijn wandelen is precies op afhankelijkheid gericht. Ik loop in het landschap, stel mij verwekkingsvragen en alles om mij heen blijkt bezielde. Ook het kerkje van Westernijkerk. Overal om ons heen hetzelfde houtwerk, de preekstoel tegenover de verhoogde zitbank, alles ademt een diepe geschiedenis. Aarzelend stapten we naar voren. Herman en Tjisse gingen in de kerkbanken zitten en vervolgden hun gesprek. Er lagen boekjes waarin de geschiedenis van het kerkje is beschreven en waaruit we elkaar besloten voor te lezen. Een heerlijk gevoel be kroop ons. We vroegen ons hardop af waarom we dit nou zo bijzonder vonden. Na een half uur verlieten we het kerkje en vervolgden ons pad richting Ferwerd.

Is het dwaas, dat wandelen van kerk naar kerk, van dorp naar dorp? Tot aan het Nieuwe Klimaatregime leek het ongeloofwaardig, een softe bedoening, ver gezocht. Maar nu weet ik beter. Latour: „Inmiddels kunnen we bij wijze van spreken profiteren van de hulp van de ontketende agentia, die ons dwingen de definitie van wat een mens, een territorium, politiek, beschaving is opnieuw tegen het licht te houden.” Door te lopen leer ik stap voor stap me te ontdoen van de heerschappij van de economisering en begin ik mijzelf en degene die met mij meeloopt allerlei verwekkingsvragen te stellen. En zo ontdekken we de grote wijsheid die in het uitgebreide netwerk van de oude kerken op terpen en wierden op de grens van land en wad in het mooie, verre Noorden blijkt te schuilen.

OVER DE AUTEUR:

Zef Hemel (1957) is planoloog en bekleedt als hoogleraar de Bonnema-leerstoel aan de TU Delft en de Rijksuniversiteit Groningen.

BRON
Bruno Latour (2018). Waar kunnen we landen? Politieke oriëntatie in het Nieuwe Klimaatregime. Amsterdam.

THOMAS H. VON DER DUNK

Friese torens uit de renaissance en de republiek (1500-1800)

DEEL 2

In het eerste deel van dit drieluik zijn de Oldehove (1529-1533) en de Nieuwe Toren (ca.1540) in Leeuwarden besproken. De onvoltooide eerste toren was nog een laat imposant voorbeeld van de gotiek; de allang afgebroken tweede toren bood reeds een interessante combinatie van gotische onderdelen en elementen die al aan de nieuwe renaissance-stijl waren ontleend. Dat de stad daarmee voorlag op het platteland, maakte de toren van Tzum (1548-1549) duidelijk, die nog geheel in gotische stijl opgetrokken is.

DEINUM EN DRONRYP

Twee dorpskerktorens in de directe nabijheid van Leeuwarden illustreren echter dat in de gotiek gangbare naaldspits à la Tzum in de tweede helft van de zestiende eeuw ook op het Friese platteland inmiddels geen vanzelfsprekendheid meer was. Het betreft die van Deinum en Dronryp, die beide in zekere zin met de gesloten tegenhanger van de open beugelkroon zijn uitgerust, in de vorm van een gesloten ui, appel of peer (de terminologie loopt in dit opzicht sterk door elkaar). In Dronryp heeft die een zeer bescheiden omvang, in Deinum is deze daarentegen beeldbepalend.

De enorme 'kool' of 'sipel' van Deinum, een met lood bedekte houten constructie die tussen vier kleine hoekobeliskjes is geplaatst, dateert uit 1589. Hij bekroont een vierkante gotische torenromp uit het midden van de zestiende eeuw, en is voor Friesland in deze omvang uniek gebleven.¹ Hij zou in dit opzicht ook binnen de huidige drie noordelijke provincies nog heel lang een eenzame eenling vormen. Pas een halve eeuw later zou hij in Drenthe respectievelijk Groningen een pendant vinden in de weinig minder forse peerspitsen van de dorpskerktorens van Dwingeloo (1631) en Noordwolde (1639), hier eveneens op een middel-eeuwse stenen romp gezet.²

Net als bij de beide Leeuwarder torens moeten de directe voorbeelden hiervoor vermoedelijk verder zuidwaarts gezocht worden. In Holland en Brabant treffen we dergelijke bolvormige torenbekroningen - al dan niet als (beeldbepalend) onderdeel van een veel ingewikkelder opzet - al veel eerder aan Het oudste bekende Hollandse voorbeeld leverde de toren van de Nieuwe Kerk in Delft (1495-1496),³ het oudste Brabantse die van de Grote Kerk in Breda (1506-1509).⁴ Beide zijn overigens als gevolg van een brand (in 1536 respectievelijk 1694) allang verdwenen. Het meest prominente exemplaar van de hele Habsburgse Nederlanden verrees wel in 1533-1536 op de vieringtoren in Antwerpen.⁵ Zowel in de noordelijke als in zuidelijke helft waarin deze spoedig daarna als gevolg van de Nederlandse Opstand uiteenvielen, zouden tot ver in de zeventiende eeuw dergelijke gesloten bolvormige elementen als torenbekroning dienen.

Een zeer bescheiden versie daarvan biedt de toren van Dronryp, waarvan de in 1544-1546 door de al even bij de Nieuwe Toren genoemde Leeuwarder bouwmeester Anthonis Anthonisz Moraël nog geheel in gotische stijl opgetrokken romp - twee vierkanten plus achtkant - in 1599 met de huidige koepelhelm werd bekroond. Die koepelhelm verving vermoedelijk een achtzijdig tentdak.⁶

De kerk van Deinum

De vieringstoren van de kathedraal in Antwerpen

De kerk van Dronryp

Ook deze koepelhelm toont verwantschap met Brabantse exemplaren. Hoewel de proporties gedrongener zijn, bestaan voor de opbouw in Dronryp ginds duidelijk parallellen: achtereenvolgens een grote afgeknotte, licht concave achtzijdige pyramide met bekronende omgangsbalustrade, een open achtkant, een ingezwenkt tussendak en tenslotte de afsluitende kleine peer. De bekroning van Dronryp vormt zo slechts een licht vereenvoudigde versie (namelijk met een tussenachtkant en tussendak minder) van de torenhelmen van de St. Petrus in Boxtel (1614-1616)⁷ en de St. Jan in 's-Hertogenbosch (1600-1608). In het laatste geval was de laatromaanse onderbouw in het begin van de zestiende eeuw met een laatgotische klokkenverdieping verhoogd, die nu met een nieuwe spits werd bekroond.⁸

Voor Friesland kunnen we in dergelijke torenbekroningen vooral Hollandse invloed ontwaren, die in het gewest gedurende de hele zeventiende eeuw sterk zou zijn.⁹ In Stavoren bezat ook de rond 1600 gebouwde, in 1845 afgebroken kerktoren een dergelijke bekroning, zoals op een oude afbeelding van de Amsterdamse tekenaar Jacobus Stellingwerff (1667-1727) uit 1732 is te zien.¹⁰ De bouwmeester, Allert Jansz, was mogelijk ook een Amsterdammer. Weer een vereenvoudigde versie van deze bekroning zou een halve eeuw nadien de in 1650-1652 nieuw gebouwde kerktoren in Makkum tooien. Een nieuwe kerk volgde hier acht jaar later.¹¹ De ontwerper van de Makkumer toren is onbekend, als aannemer fungeerde hier Jacob Sytzes uit Witmarsum;¹² in 1872 zou de spits wegens bouwvalligheid door een nieuwe zonder siepel vervangen worden.

BEDEVAARTEN

Valt de open beugelkroon iconografisch vermoedelijk te herleiden tot een keizerskroon, de gesloten ui kent een andere prestigieuze inspiratiebron: de Rotskoepel in Jeruzalem, het tussen 688 en 691 gebouwde islamitische heiligdom op de Tempelberg, dat mede vanwege die locatie eeuwenlang voor de (al meer dan duizend jaar eerder verdwenen) Tempel van Salomo versleten werd.¹³ Omdat volgens de Bijbelse overlevering God de bouwplannen daarvoor persoonlijk aan Salomo ter hand had gesteld, kon de Tempel van Jeruzalem zeker als voorbeeld voor sacrale bouwwerken op een ongekend prestige bogen.

In de loop van de vijftiende eeuw mochten bedevaarten naar het Heilige Land zich juist in de Nederlanden in een toenemende populariteit verheugen, wat zich in tal van reisbeschrijvingen vertaalde.¹⁴ In de eerste geïllustreerde die in druk verscheen, de nadien in diverse talen vertaalde *Peregrinatio in Terram Sanctam* of *Sanctae peregrinationes* (1486) van de Mainzer Domkanunnik Bernhard von Breydenbach (ca.1440-1497), prijkte pontificaal centraal op de door de Utrechtse kunstenaar Erhard Reuwich vervaardigde houtsnede met het grote panorama van Jeruzalem de Rotskoepel, met de woorden 'Templum Salomonis'.¹⁵ In de eveneens invloedrijke eerste gedrukte wereldgeschiedenis, de *Weltchronik* (1493) van de Neurenbergse humanist Hartmann Schedel (1440-1514), treffen wij hetzelfde gebouw met dezelfde benaming aan.¹⁶

Opvallend in deze beide houtsnedes is de licht uivormige ver-

vorming van de in werkelijkheid meer de contouren van een halve bol benaderende grote koepel die het centrale octagon van de moskee bekroont. Deze en soortgelijke koepelvormen golden in die jaren als een uitgesproken oosters element, die dan ook veelvuldig op religieuze voorstellingen aan het geschilderde Bijbelse tafereel een exotische *couleur locale* moesten verlenen, speciaal in de Nederlanden.¹⁷ Vanuit de geschilderde ‘historische’ architectuur is de gesloten bolvorm dan naderhand in de gerealiseerde eigentijdse architectuur overgenomen. Is het toeval dat het oudste bekende voorbeeld in de hele Nederlanden de particuliere Jeruzalemkapel van de Jeruzalemganger Anselmus Adornes (1424-1483) in het Vlaamse Brugge betreft, waar deze na zijn terugkeer van zijn bedevaart (1470) de toren van een oriëntaalse bolvormige bekroning voorzag?¹⁸

Gravure van Reuwich met een panorama van Jeruzalem
(Zie ook de afbeelding op pagina 7 van dit nummer)

De Rotskoepel in de *Weltchronik* van Schedel (1493)

En zo belandde die dus uiteindelijk vermoedelijk ook via via in Deinum. Het zou een interessante vraag zijn, in hoeverre ook hier misschien nog via de persoon van de opdrachtgever een speciale link met het Heilige Land te leggen valt. Al is het, gezien het late bouwjaar - midden tijdens de Opstand - en de geringe protestantse interesse voor zulke bedevaarten op dat moment, waarschijnlijker dat we intussen meer met een bouwkundig modeverschijnsel te maken hebben, waarvan de oorspronkelijke diepere betekenis inmiddels verloren was ge-gaan.

DE RAADHUIZEN VAN FRANEKER EN BOLSWARD

In dezelfde tijd werden in Friesland ook twee nieuwe raadhuizen met een interessante toren gebouwd, namelijk in Franeker en Bolsward. De torens verrezen in beide gevallen tegelijk met het raadhuis; zij vormen niet alleen chronologisch, maar ook architectonisch en stilistisch één geheel. En anders dan de genoemde kerktorenbekroningen in Deinum en Dronryp, of de Nieuwe Toren van Leeuwarden, is in deze beide gevallen het hele gebouw al duidelijk in een na-middeleeuwse bouwstijl uitgevoerd, waarbij elke gotische ornamentiek is verdwenen.

Het Raadhuis van Franeker is van beide het oudste; het hoofdgedeelte verrees in 1591-1594, naar ontwerp van stads-bouwmeester annex burgemeester Pieter Augustinus Ens, waarbij evident renaissance-elementen in de detaillering nog schaars zijn.¹⁹ Dat is al wezenlijk anders bij het twintig jaar jongere Raadhuis van Bolsward, mogelijk naar ontwerp van burgemeester en kistemaker Jacob Gijsbertsz in 1614-1617 gebouwd.²⁰ Dat is als geheel onmiskenbaar ‘klassieker’ dan dat van Franeker, met authentieke antieke details als zuiltjes, halfzuiltjes en obelisksen.

De beide qua vormgeving sterk verwante torens zijn groten-deels houten constructies die niet, zoals de eerder genoemde kerktorens, op een vanaf de grond zichtbare stenen vierkan-te onderbouw zijn opgetrokken. Zij rijzen daarentegen - van voet tot top octagonaal - achter topgevels boven de kruising van de daken uit. In Franeker bevindt die daktoren zich op de hoek, daar waar de zadeldaken van de vijf vensterassen lan-ge zijvleugel (aan de gracht) en de zeven vensterassen lange hoofd-vleugel (aan de dwarsstraat) samenkomen. Hij verheft zich hier achter twee identieke trapgevels, die elk asymme-trisch op het ene eind van hun eigen vleugel geplaatst zijn, maar tezamen met de - dan tussen hen in zichtbare - toren in zekere zin een ‘derde’ overhoekse symmetrische façade vor-men, schuin op de kade aan de overzijde van het water geo-riënteerd.

Het twintig jaar jongere Raadhuis van Bolsward kreeg een iets conventioneler opzet. Hier niet twee vleugels die elkaar in de hoek in de toren ontmoeten, maar in plaats daarvan een rechthoekig symmetrisch blok, met halverwege de lange zijde de bekronende toren. En wel op de kruising van het grote

Het stadhuis van Franeker

Het stadhuis van Bolsward

schilddak en het korte zadeldak achter de rolwerkgevel van de daar precies centraal geplaatste middenrisaliet (met bordes en ingang). Die opzet herinnert sterk aan een stadhuis op een uit ongeveer 1577 daterend stadsgezicht van de Fries-Vlaamse bouwmeester Hans Vredeman de Vries (1527-1606), *Het Volk van Niniveh na de Profetie van Jonas* aangehoord te heb-ben, ook al is de toren op de bewuste prent niet uit achtzijdige, maar uit vierkante geledingen opgebouwd.²¹

ANDERE PROFANE RENAISSANCE-TORENS IN FRIESLAND

Het gaat in Franeker en Bolsward niet om de alleroudste be-waarde en bekende raadhuistorens van Friesland. Die staat in Harlingen: een achtkante stenen toren uit de zestiende eeuw aan de achterzijde van het - pas later, in 1730-1733 in elegan-te rococo-trant gebouwde - Raadhuis. Die toren werd in 1750 opnieuw bekleed, en toen vermoedelijk ook van een (in 1932 in oude vormen herbouwde) nieuwe houten bovenbouw voor-zien,²² die na beschadiging bij een grote brand in 1974 grondig werd gerestaureerd.

De stadhuistoren van Harlingen staat nog in de al aangestipte traditie van het ooit typisch Vlaamse laatgotische belfort, die zich in het begin van de zestiende eeuw vervolgens ook over Zeeland en Holland had verspreid - bewaard zijn exemplaren in Middelburg (1506-1521), Veere (1596-1599), Den Haag (1564-1565), Leiden (1576-1577) en Alkmaar (1509-1520). Met die van Den Haag en Alkmaar heeft de stadhuistoren van Harlingen

het (in Harlingen: nagenoeg) vanaf het maaiveld polygonale grondplan gemeen²³, dat we elders in Nederland ook terugvin-den bij de raadhuizen van Gennep (1612-1617), ’s-Heerenberg (1526-1531), Vianen (eerste kwart zestiende eeuw) en Woerden (een zeskante uit 1553); alsmede in duovorm in Venlo (1597-1601).

In Franeker en Bolsward was dit belfort door een grote houten daktoren vervangen. Deze nieuwe versie zou uiteindelijk, namelijk tegen het midden van de zeventiende eeuw, moeten wijken voor een klassieke cupola in de trant van Van Campens Amsterdamse Stadhuis, waar die in 1664 werd voltooid.²⁴ Ook in Friesland zouden zulke, dan meestal nog bescheidener torentjes nadien her en der op raadhuizen opduiken. Te noemen valt hier allereerst het door stadstimmerman Claes Bockes Balck (1683-1748) opgetrokken Stadhuis van Leeuwarden (1715).²⁵ Daar valt dat koepeltorentje als een ver-eenvoudigde epigoon van het Amsterdamse te beschouwen, net als bij het qua opzet sterk gelijkende Stadhuis van Enkhuizen (1688-1694) van de zelf uit Amsterdam afkomstige bouwmeester Steven Vennecool (1657-1719).²⁶ Een elegante versie in rococostijl biedt, als resultaat van een verbouwing door stadstimmerman Aarnt Boeikema (1716-ca.1761) in 1760-1763, het Raadhuis van Sneek.²⁷

Ook bij stadspoorten en buitenplaatsen doken zulke koepel-torentjes regelmatig op. In Friesland was dat al betrekkelijk

Koepeltorentje op het stadhuis van Sneek

vroeg het geval bij de Crackstate in Heerenveen, in 1647-1648 in opdracht van de grietman van Aengwirden, Johannes Sytzes Crack, gebouwd door de Amsterdamse stadsmeester-steenhouwer Willem de Keyser (1603-1674), diens enige werk in Friesland.²⁸ Een groot verschil met eerdere exemplaren, van vóór het midden van de zeventiende eeuw, is dan tevens gelegen in de nieuwe klassieke uitwerking van dit op zich al oudere motief van de dakruiter: in de keuze voor elementen als zuilen, rondbogen en koepels in de vorm van een halve bol.

Die waren namelijk nog allemaal afwezig in Bolsward en Franeker. Hier ging het tegelijk echter nog wel echt om volwaardige torens. In hun opbouw zijn die twee sterk verwant: een opeenstapeling van gesloten en open achtkanten, deels door bolle tussendaken gescheiden, waarbij de omgang(en) door middel van een uitkragende balustrade geaccentueerd worden, het geheel uitmondend in een kleine open beugelkroon (Franeker) of een kleine gesloten ui (Bolsward). In iets versimpelde vorm keerde die opbouw veel later ook in Harlingen terug. In de detaillering bezit de toren in Franeker overigens nog een laatste reminiscentie aan de gotiek, en wel in de vorm van de kleine luchtboogjes die tegen het bovenste open achtkant zijn aangebracht en in Bolsward en Harlingen ontbreken. Wel zijn de vormen ervan zélf niet langer gotisch: de fioelen die hier de pijlers van de luchtboogjes bekronen, hebben niet meer de vorm van spitse pinakels, maar van kleine vazen.

Koepeltorentje van Crackstate in Heerenveen

Net als bij de St.-Bavo in Haarlem (1519-1521) - het oervoorbeeld van de Leeuwarder Nieuwe Toren - is in Bolsward de toren opgebouwd volgens hetzelfde telescopische model van vier steeds smallere achtzijdige verdiepingen, elk met hellende wanden en uitmondend in een koepelachtige bekroning. In Haarlem was die opzet echter nog overwoekerd door een weelde aan steunberen, maaswerkvensters, blinde nissen, topgeveltjes, pinakels en balustrades; in Bolsward is dit allemaal reeds tot een minimum gereduceerd, en daardoor de constructie helder zichtbaar. Wel staan nog altijd, net als in Haarlem, de hoekstijlen van alle houten achtkanten licht uit het lood. In dat opzicht is er nog steeds sprake van een soort in stukken gebroken spits.²⁹ Anders overigens dan in Franeker, waar al van een opeenstapeling van prisma's met loodrechte wanden sprake is. Dat zal ook toonaangevend voor de toekomst worden, als de gebogen tussendakjes - in Franeker nog beeldbepalender dan in Bolsward - zullen verdwijnen.

—————

Dr. Thomas H. von der Dunk is als cultuurhistoricus werkzaam voor de Universiteit van Amsterdam aan de faculteit der Geesteswetenschappen. In 2015 verscheen van hem *Toren versus traditie. De worsteling van classicistische architecten met een middeleeuws fenomeen*.

TENZIJ ANDERS VERMELD ZIJN DE FOTO'S VAN DE HAND VAN DE AUTEUR

NOTEN

- ¹ Vgl. F.A.J.Vermeulen, "De kerk te Deinum en haar toren", *Oudheidkundig Jaarboek*, III (1923), p.53-56, die de kool overigens op 1550-1557 en de voltooiing van de romp op 1543 dateerde. J. Smit, *De St.Janskerk te Deinum*, Sneek 1973, p.24-27, koppelt deze jaren 1550-1557 slechts aan een verbouwing van de onderbouw, en geeft 1589 voor de bekroning.
- ² Voor Dwingeloo F. Vermeulen, "De St.Nicolaaskerk te Dwingeloo", *Oudheidkundig Jaarboek*, III (1923), p.204-205; R. Smit, *Fragmenten uit de geschiedenis van Dwingelo*, z.p. 1982, p.98, 101-103. Voor Noordwolde vgl. kort T.Juk. "De bekroning van Groningse torens", *Groninger Kerken*, XV (1998), p.137-138.
- ³ Zie: T.H. von der Dunk, "Een souvenir uit het Heilige Land. De grote bol op de toren van de Nieuwe Kerk", *Delfia Batavorum Jaarboek*, XXIII (2013), p.61-81.
- ⁴ Zie (met afb.) T.H. von der Dunk, *Toren versus traditie. De worsteling van classicistische architecten met een middeleeuws fenomeen*, Leiden 2015, p.65.
- ⁵ Zie J. van Brabant, *Rampspoed en Restauratie. Bijdragen tot de geschiedenis van de uitrusting en restauratie der Onze-Lieve-Vrouwe-Kathedraal van Antwerpen*, Antwerpen 1974, p.25-26.
- ⁶ Dat laatste volgens B. van Haersma Buma, "De toren", in: D.J.de Vries (red.), *Sint Salvius op de terpen. Dronrijps heerlijk hoogtepunt*, Leeuwarden 2002, p.120-127. Zie voorts D.J.van der Meer, "Torens, torenval en torenbouw", *Keppelstok*, no.42 (1991), p.255-258.
- ⁷ Zie P.T.A. Dorenbosch, *De Buxtelse St.-Petrus. Kerk van de parochie Sint-Petrus-Stoel van Antiochië te Buxtel*, Buxtel 1983, deel I, p.175-187.
- ⁸ Datering van de spits naar H. Boekwijt, R. Gaudemans en W. Hagemans, *De Sint-Janskathedraal van 's-Hertogenbosch*, Alphen/Maas 2010, p.224-227.
- ⁹ Vgl. voor dat laatste het opstel van S. ten Hoeve, "Holland - Friesland. Invloed uit Holland op Friese kerkenbouw en -inrichting in de Zuidwesthoek in de 17de eeuw", *Keppelstok*, no.78 (2009), p.4-12.
- ¹⁰ Voor zijn topografische werk kort T.E. Teunissen, "De verdwenen tekeningen van Jacobus Stellingwerf", *Het Noorderland*, I (1941/42), p.345-349.
- ¹¹ Zie H. van den Ende, *Makkum en Cornwerd. Een protestantse gemeente en haar gebouwen 1580-2006*, Makkum 2008, p.26-35, met op p.32 tekening van Jacobus Stellingwerff uit 1722; Ten Hoeve, o.c.[noot 9], p.6, met idem op p.7.
- ¹² G. Smit, *De Makkumer Kerk van 1660 tot 1910. De stichting en andere bijzonderheden*, Makkum 1910, p.5.
- ¹³ Zie o.m. T.H. von der Dunk, *Haarlem als Hollands Jeruzalem. De oorsprong van de toren van de Grote of St.-Bavokerk*, Hilversum 2016, p.97-110, met oudere literatuur. Voor de Rotskoepel als Tempel in de schilderkunst zie ook J.A.B.M.de Jong, *Architectuur bij de Nederlandsche schilders voor de Hervorming*, Amsterdam 1934, p.95-96, 106-113.
- ¹⁴ Voor een overzicht van deze verslagen: N. Wasser, "Die peregrinatie van Iherusalem: pelgrimsverslagen van Nederlandse Jerusalemgangers in de 15e, 16e en 17e eeuw: ontstaan en ontwikkeling", *De Gulden Passer*, LXIX (1991), p.5-72.
- ¹⁵ Voor het bewuste blad o.m.: F. Timm, *Der Palästina-Bericht des Bernhard von Breidenbach und die Holzschnitte Erhard Reuwichs. Die Peregrinatio in terram sanctam (1486) als Propagandainstrument im Mantel der gelehrten Pilgerschrift*, Stuttgart 2006, p.248-253. Voor Reuwichs Rotskoepel/Tempel en zijn invloed voorts o.m.: De Jong, o.c.[noot 13], p.100-101, 109-110.
- ¹⁶ Voor Schedels Tempel van Salomo zie o.m. E. Rücker, *Die Schedelsche Weltchronik. Das größte Buchunternehmen der Dürer-Zeit*, München 1973, p.94-95.
- ¹⁷ Zie Von der Dunk, o.c.[noot 4], p.87-91; Von der Dunk, o.c.[noot 13], p.102-105.
- ¹⁸ Zie: N. Geirnaert en A. Vandewalle (red.), *Adornes en Jeruzalem. Internationaal leven in het 15de- en 16de-eeuwse Brugge*, tent.cat. Brugge 1983, p.56-58.
- ¹⁹ Zie A. Hallema, "De bouw en afwerking van het nieuwe Raadhuis te Franeker gedurende de jaren 1591-1594", *Historia*, IV (1938), p.364-371; M.A.Prins-Schimmel, *Het Stadhuis van Franeker. Bouwhistorisch overzicht vanaf 1591 tot 1981*, Franeker 1981, p.15-16; P. Karstkarel, *Renaissance in Friesland. Stadhuis Franeker*, Leeuwarden 1991, p.32-34.
- ²⁰ Zie: H.M. van den Berg, "Jacob Gijsberts en het patroon van het Bolswarder Stadhuis", *De Vrije Fries*, XLVII (1966), p.119-131; G.P. Karstkarel en R. Terpstra, *Het Stadhuis van Bolsward*, Leeuwarden 1986, p.16-21; J. Keuvelaar m.m.v. H.A.M.Andela, *Stadhuis van Bolsward*, Bolsward 1989, p.3-6.
- ²¹ De op zich apart uitgegeven prent werd ook opgenomen als appendix in sommige Franse edities van Vredemans *Architectura* [zie P.S. Zimmermann, "Hans Vredeman de Vries - ein 'uomo universale'?", *Bulletin van de K.N.O.B.*, C (2001), p.6-7]. Voor de prent voorts H. Borggreffe, T. Fusenig en B. Uppenkamp (red.), *Tussen stadspaleizen en luchtkastelen. Hans Vredeman de Vries en de Renaissance*, tent.cat. Antwerpen, Gent 2002, p.102 en cat.nr.132 op p.291.
- ²² R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Fryslân*, Zwolle 2000, p.155 is summier t.a.v. de bouwjaren. I. Bruinsma, "Het Stadhuis van Harlingen", *Oud Harlingen*, XV (2000), p.9-10, betitelt de hele toren als nieuwbouw uit 1750.
- ²³ Voor Den Haag: J.C. Herpel, *Het oude Raadhuis van 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1975, p.203-212, 220-223; voor Alkmaar J.C.M.Cox e.a., 'Onse heerlijke Stadthuys binnen Alckmaer'. *De geschiedenis van het Stadhuis van Alkmaar*, Alkmaar 2004, p.47-48.
- ²⁴ Voor de cupola P. Vlaardingerbroek, *Het paleis van de republiek. Geschiedenis van het stadhuis van Amsterdam*, Zwolle 2011, p.83-85.
- ²⁵ Zie daarover: J.A. Mulder, *Het Stadhuis van Leeuwarden. Vijf eeuwen bestuurlijk en stedelijk prestige*, Leeuwarden 2005, p.67-100; alsmede W.H. Kuipers, *Het Stadhuis van Leeuwarden*, Leeuwarden 1965.
- ²⁶ Over EnkhuiZEN: W.F. Denslagen, "Het Stadhuis van EnkhuiZEN: een paleis voor de stadsregering", in: *Een machtig monument. 300 jaar stadhuis te EnkhuiZEN*, Zeist 1989, p.23-32.
- ²⁷ Voor het raadhuis: S. ten Hoeve, *Rococo in Friesland*, Leeuwarden, p.15-24; als mogelijke ontwerper wordt op p.17 stadhouderlijk architect Pieter de Swart (1709-1773) uit Den Haag gesuggereerd.
- ²⁸ Sinds 1952 raadhuis; het torentje werd na bestemming tot rechtbank (1833) in 1843 licht gewijzigd herbouwd. Zie voor het huis H.M. van den Berg, "Crack State, een Amsterdams buitenhuis op het Heeren Veen", *Leids Kunsthistorisch Jaarboek*, III (1984), p.1-22; alsmede J.de Jong, *Crackstate te Heerenveen*, Leeuwarden 1987, p.29-53.
- ²⁹ Vgl. Von der Dunk, o.c.[noot 4], p.120-123.

De toren van het stadhuis van Harlingen (1995). FOTO RCE

Najaarsexcursie

7 oktober 2023

We hopen op 7 oktober a.s. de Laurenstsjerke van Donkerbroek, de Kloosterkerk van Kortehemmen en de St. Hippolytuskerk van Olterterp te bezoeken. Beide laatstgenoemde kerken zijn prachtig gelegen aan de bosrand van Beetsterzwaag en zijn in het bezit van de Alde Fryske Tsjerken.

DONKERBROEK

De zaalkerk dateert uit 1714 en heeft een preekstoel en doophek uit de 17e eeuw. Het orgel uit 1720 stond oorspronkelijk in Jutphaas en is in 1879 overgebracht naar Donkerbroek. In de klokkenstoel hangt een klok uit 1520. Deze klokkenstoel is in de loop der eeuwen meermalen herbouwd of gerestaureerd. Boven de ingang is een gevelsteen met het wapen van de familie Lycklama à Nijeholt. De kerk is een rijksmonument.

OLTERTERP

Dit kerkje uit de vijftiende eeuw wordt verlicht door smalle spitsboogvensters. De oost- en westgevel hebben een trapgevel. De toren is in 1744 aan de kerk toegevoegd, geschonken door Ayzo van Boelens en Rinske Lycklama à Nijeholt. Hun namen staan op de gedenksteen en komen ook terug op grafstenen en rouwborden in de kerk. Kansel, herenbanken en koorhek maken het interieur tot een fraai geheel.

KORTEHEMMEN

Dit Romaanse kerkje uit het begin van de veertiende eeuw heeft geen toren. De kerk is gebouwd van kloostermoppen en is in de loop van de eeuwen 3x gerestaureerd. Dit is aan de buitenkant ook duidelijk te zien. Aan de zuidzijde is de gevel versierd met vrijwel uniek metselwerk. De klokkenstoel is van 1750. Binnen valt het doophek in renaissancestijl op, evenals de 2 acrylramen uit 2009, die dag en nacht voorstellen. Deze zijn gemaakt door Jan Murk de Vries. Preekstoel, lezenaar en kanselbijbel dateren uit de eerste helft van de zeventiende eeuw.

PRAKTISCHE INFORMATIE

De kerken zijn op 7 oktober van 11.30- 17.00 u. gratis te bezichtigen. Er vinden regelmatig lezingen/rondleidingen plaats. In de kerk is voor 3 euro een brochure met de kerkbeschrijvingen verkrijgbaar. Deze kunt u ook downloaden via www.aldefryskekerken.nl.

VERVOER PER BUS

Degenen die zich graag per bus laten vervoeren en gebruik willen maken van de lunch kunnen zich tot 18 september a.s. aanmelden bij het bureau: info@fryskekerken.nl

De kosten bedragen 50 euro (brochure, bus, lunch, koffie/thee). Let op ! U betaalt nadat u per mail bericht hebt ontvangen dat de excursie per bus (incl. lunch) doorgaat. Daarin staat ook de praktische informatie met de betalingsgegevens. De bus vertrekt om 11.00 uur vanaf Leeuwarden en komt daar rond 17.00 uur weer terug. De bus staat geparkeerd tegenover het lijnbusstation bij het gebouw “Tot Maandag”, links tegenover het spoorwegstation.

ADRESSEN VAN DE KERKEN

Laurenstsjerke

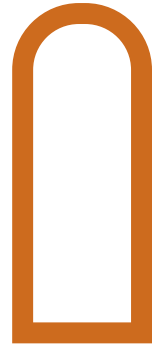
Geert Wolter Smitweg 5, Donkerbroek

St. Hippolytuskerk,

Achterwei 6, Olterterp (parkeren bij het Witte Huis, van Harinxmaweg 20, Olterterp)

Kloosterkerk

Boerestreek 13, Kortehemmen

De wapenborden van Bears

RIMMER WIEBE VAN DER HOEK

Maar liefst acht adellijke Friese families zijn verenigd op een wapenbord uit Easterwierrum dat na omzwervingen in de Mariakerk in Bears belandde.

Twee wapenborden zijn het eigenlijk, maar de een is een replica van de ander met daarop de weergave van de verflaag die op het originele bord niet meer aanwezig is. Een paar jaar geleden is dit pas aan het licht gekomen, nadat dit bord jarenlang op de zolder lag van het poortgebouw van de Uniastate vlak bij de Mariakerk in Bears. De Poarte fan Uniastate heeft dienstgedaan als museum voor staten, stinsen en Friese heraldiek. Het wapenbord was uitgeleend door het Fries Museum. Oorspronkelijk is het bord afkomstig uit Easterwierrum. Uit onderzoek blijkt dat het bord als achterschot heeft gediend van de Fogelsangh- of Foegelsanghbank, een herenbank in de afgebroken kerk van Easterwierrum. Na de afbraak van de kerk werd het bord opgeslagen in de kelder van de nabijgelegen Haniastate. De toenmalige burgemeester van Baarderadeel zorgde ervoor dat het bord werd overgedragen aan het Fries Museum.

Het wapenbord van Easterwierrum is uiteindelijk in Bears terecht gekomen. Daar kreeg restauratieschilder Gerard Busing in 2017 de opdracht het bord te restaureren. Bij de restauratie ontdekte hij de originele wapens onder de blauwgroene verflaag. Deze laag werd voorzichtig verwijderd, terwijl er een replica werd gemaakt van de beschrijvingen. Opvallend is hoe sterk de originele en de 'nieuwe' wapens van elkaar verschillen. Niet alleen zijn de vormen van de schilden verschillend, maar de nieuwe wapens zijn ook van kronen voorzien. Ook zijn veel details verloren gegaan tussen de oude en nieuwe verflaag. Zo zijn in het tweede familiewapen de drie rozen in het hartschild weggelaten, en is in het derde wapen de halve maan niet meer terug te vinden in de latere schildering. Een verklaring voor de onderlinge verschillen wordt door Gerard Busing zelf gegeven: het is mogelijk dat het gehele bord in de Franse tijd is overgeschilderd met de blauwgroene verf om het

te beschermen tegen vernieling. Later zouden de wapens er weer zijn opgeschilderd met de herinnering als leidraad. Het zou het sterke verschil in stijl en details kunnen verklaren.

In 2018 is een boekwerkje gemaakt over het wapenbord, de geschiedenis en de restauratie. De tien familiewapens op het bord kunnen aan acht verschillende families worden toegeschreven. Van links naar rechts zijn de wapens te zien van de families Fogelsangh, Atsma, Broersma, Haersma, Doma, Fogelsangh, Doma, Jeltinga, Aysma en Tadema. Al deze wapens kunnen worden gekoppeld worden aan één persoon: Pibo Jacobs van Doma (1614-1675). Hij heeft waarschijnlijk het bord laten maken. Hij was onder andere secretaris van de Staten van Friesland van 1651 tot en met 1666. Daarna was hij raadsheer bij het Hof van Friesland, tot aan zijn dood. Hij wordt vertegenwoordigd met het zevende wapen op het bord. Naast hem zijn de wapens van zijn drie vrouwen afgebeeld: Teth Feckesdr. van Jeltinga (1635-1690), Josina Albertsdr. van Aysma (1610-1664) en Doedt Keimpesdr. Tadema (1620-1652). Het vijfde en zesde wapen zijn voor de ouders van Pibo: Jacob Pybes (van) Doma (1579-1627) en Sjouck Dircks Fogelsangh (1575-1652). Op de bovenste rij zijn de familiewapens van zijn grootouders en overgrootouders van moederskant afgebeeld.

Het omschreven wapenbord van Bears is een bijzondere vondst - ook al komt het oorspronkelijk uit Easterwierrum - maar het is niet het enige wapenbord dat in de Mariakerk heeft gehangen. Uit een beschrijving van het kerkinterieur van Bears uit 1786 door dominee Viglius weten we dat er ooit meerdere borden in het interieur hebben gehangen. Het gaat om negen rouwborden, het wapenbord van de familie Van Aylva aan de herenbank, wapens aan het orgel en een

Acht adellijke families zijn verenigd op het originele wapenbord en de replica die ervan gemaakt werd. FOTO'S RIMMER WIEBE VAN DER HOEK

wapen op de preekstoel. Deze zijn helaas allemaal verkocht in 1795. Hoe bijzonder is het dan dat - via een omweg - er toch weer een wapenbord terecht is gekomen in Bears.

(Dit is het eerste deel van een serie over bijzondere vondsten in de kerken van de stichting Alde Fryske Tsjerken)

GERAADPLEEGDE LITERATUUR:

G. Dijkstra. "It wapenboerd fan Easterwierrum." Geanalogysk Jierboekje, nr. 186 (1961): 47-53.
Stichting Behald en Stichting Tsjerke en Uniastate Bears. Het wapenbord van Easterwierrum: geschiedenis en restauratie. 2018.
Stichting Tsjerke en Poarte fan Bears. "Verloren doden aan de wand: de vml. Rouwborden in de kerk van Bears." Nijspoarte, nr. 1 (1996).

Digitaliseren van kerkinterieurs

Vijfenvijftig kerken zijn inmiddels onderdeel van Stichting Alde Fryske Tsjerken. Naast de buitenkant bevindt zich ook veel moois aan de binnenkant van de gebouwen. Om hier meer aandacht aan te geven is de stichting in 2022 begonnen met een project voor het digitaliseren van haar kerkinterieurs. Met financiële steun van het Herbert Duintjer Fonds worden interieuronderdelen en voorwerpen opnieuw geïnventariseerd en ondergebracht in de database 'Kerkcollectie Digitaal', beheerd door Museum Catharijneconvent.

HANS WILLEMS

Kerken verbeeld

Een expositie en een boek met 55 lino's van evenzovele monumentale kerken in Fryslan, allemaal in het bezit van de stichting Alde Fryske Tsjerken. Kunstenaar en kunst-docent Gerrit Terpstra uit Heeg heeft het rijke bezit van de stichting op unieke wijze verbeeld.

De band tussen Gerrit Terpstra en de stichting Alde Fryske Tsjerken gaat terug op de tijd dat hij het kerkje van Ginnum huurde als atelier, nadat hij eerder al in de kerk van Sandfirden had gewerkt. Talloze projecten en exposities kwamen daar tot stand. Terpstra liet zich daarbij inspireren door de overtuiging dat de kerk eeuwenlang het hart was en vaak nog is van gemeenschappen van mensen. „Tijd en vergankelijkheid hebben mij altijd beziggehouden. Ook al vertoont het gebouw zelf de sporen van de geschiedenis, de kerk hield stand terwijl alles erom heen aan voortdurende veranderingen onderhevig was.”

Drie jaar geleden bedacht Gerrit Terpstra hoe mooi het zou zijn om alle kerken van de stichting vast te leggen op lino's. Niet geheel toevallig kwam dat idee op toen Terpstra's dochter Hester Simons directeur werd van de stichting Alde Fryske Tsjerken. Alleen of met zijn vrouw Tineke bezocht hij alle geportretteerde godshuizen. Hij maakte foto's, liet het gebouw op zich inwerken en ging vervolgens in zijn atelier aan de slag met een tekening die de basis vormt voor een lino, een afbeelding die wordt uitgesneden uit een stuk linoleum en vervolgens met speciale inkt wordt afgedrukt op aquarelpapier. Van elke kerk maakte Terpstra een serie van twaalf afdrucken, deels met verf ingekleurd in verschillende kleuren.

Het resultaat is deze zomer te zien in de Grote- of Jacobijnerkerk in Leeuwarden. De lino's zijn er, maar Gerrit Terpstra maakte ook nog een aantal 'beeldverhalen' op grote kartonnen panelen waarin de kerken terugkeren in een verscheidenheid aan kleuren en vormen. Ook zijn er symbolen in verwerkt die bij elke kijker weer eigen indrukken kunnen opwekken. „Ik

Gerrit Terpstra in zijn atelier, 'hok', in Heeg, toont de lino's van de Alde Fryske Tsjerken. FOTO'S DJÛRA SCHRA

wilde laten zien wat de kerken bij mij oproepen zoals ze daar staan in het hart van het dorp of op 'e romte in het landschap. Door hun formaat kun je de collages zien als een film of als een groot uitgevallen boek dat het verhaal van Fryslân vertelt.”

Gerrit Terpstra is met het christelijk geloof opgevoed maar nam in zijn tienerjaren bewust afscheid van kerk en geloof. Toch is de fascinatie gebleven voor de bijbelse verhalen en symbolen die hij meekreeg. „De waarden die de kern zijn van religie moeten we koesteren. Er is zoveel mysterie rond het bestaan dat we verbeelding nodig hebben om het leven aan te kunnen.”

In een interview met het *Friesch Dagblad* vertelde hij samen met dochter Hester en kleindochter Bense over het belang van monumentale kerken in dorp en stad: „De kerk moet een plek zijn met een culturele functie. Een plek waar mensen zich thuis voelen.” Uit de periodes dat hij eerst de kerk van Sandfirden en later die van Ginnum als atelier had, bewaart Terpstra dierbare herinneringen. Hij was er bezig met zware thema's als leven en dood, tijd en vergankelijkheid, en liet de

ruimtes op zich inwerken. Zo maakte hij in Ginnum in samenwerking met oprichter Regnerus Steensma van de stichting Alde Fryske Tsjerken een reconstructie van een middeleeuws kerkinterieur met een eigentijds inkleuring.

In het 'hok' achter zijn eenvoudige huurhuis in Heeg laat Terpstra zien hoe hij zijn hele kunstenaarsleven lang notities en tekeningen maakt over de projecten waaraan hij werkt en de gedachten die hem bezighouden. Meer dan honderd zelfgemaakte 'werk-dag-schetsboeken' staan er op een rij. Creativiteit en ordelijkheid strijden om voorrang, want ook zijn atelier, iets verderop in de tuin, laat zien hoe hij zijn enorme werkdrift kanaliseert zonder te beknibbelen op oorspronkelijkheid. Zo uitbundig als zijn werkvormen zijn (hij tekent, schildert, gutst, last, zaagt, kneedt en wat al niet), zo doordacht is alles wat er uit zijn handen komt.

De zomerexpositie in de Grote of Jacobijnerkerk in Leeuwarden is nog te zien tot half september. De prenten verschijnen ook in boekvorm bij uitgeverij Wijdemeer.

Uitgelicht

Op deze pagina vindt u een greep uit de vele activiteiten die er in onze kerken worden georganiseerd. Kijk voor het complete programma voor het tweede halfjaar van 2023 in de losse UITagenda bij dit blad.

FOTO NIENKE DE GROOT

UBUNTU lieten fan ferbining Janneke Warringa & Peter vd Zwaag

In het friestalige theaterprogramma Ubuntu zingt Janneke Warringa over verbinding en dialoog, verdraagzaamheid en respect. Dit vanuit het besef dat we leven in een roerige tijd waarin mensen steeds vaker tegenover elkaar lijken te staan. Ubuntu staat voor een onvergetelijk concert, waarin muziek en dit boeiende thema samenkomen. Met bekend en minder bekend repertoire, o.a. van Frank Boeijen, Jenny Arean, Stef Bos en Liesbeth List, speciaal vertaald in het Fries. Janneke werkt ook deze keer weer samen met pianist Peter van der Zwaag, zangeres Elske Fekkes en celliste Andrea Meijer. Ubuntu is een levensmotto binnen de Zuid-Afrikaanse cultuur en uitgedragen door mensen als Nelson Mandela en Desmond Tutu. Het betekent vrij vertaald: 'ik ben, omdat wij zijn'. Met andere woorden: we hebben elkáár nodig in ons bestaan. Wederzijds begrip en onbaatzuchtigheid kunnen daar een bijdrage aan leveren.

VRIDAGAVOND 15 SEPTEMBER - 20.30 UUR - KERKJE VAN SWICHUM

Ayttadyk 3- Informatie of reservering: www.kerkjevanswichum.nl

Entree: 19,50 euro incl. 1 koffie/thee

Lezing Hinkie Bangma Reis op klompen door Amerika

Hinkie Bangma kan geweldig vertellen over haar éénjarige reis op klompen en haar tweedehands fiets door Amerika. Op hilarische wijze vertelt zij alles over haar avonturen van dertig jaar geleden, toen zij naar Amerika vertrok en in New York op de fiets stapte met klompen aan. Nieuwsgierig naar haar boeiende verhaal? Kom gezellig langs! Koffie en thee staat klaar!

ZONDAGMIDDAG 29 OKTOBER - 15.00 UUR - KULTUERTSJERKE HARICH

Stinsenwei 16 - Entree: € 7,50 incl. koffie / thee

Reserveren via kultuertsjerkeharich@gmail.com

FOTO DENISE JANS

Theaterconcert Broos Anne Zwaga en Cajan Witmer

Met het programma "Broos" brengen professioneel saxofonist Anne Zwaga en pianist Cajan Witmer een unieke voorstelling met uitsluitend eigen muziek en teksten. Cajan en Anne vinden elkaar in lyrische melodieën waarin de saxofoon en de piano met elkaar lijken te versmelten. Tekst brengt de luisteraar in de sfeer van de muziek en vice versa. Er is ruimte om te fantaseren, dóór te denken en om te lachen. Zang komt als element van verrassing en brengt je nog dichter bij de muziek.

ZONDAGMIDDAG 5 NOVEMBER - 15.00 UUR - IOANNISTEATERTSJERKE WIER

Tsjerkepaad 24 - Entree: € 15.00

Informatie of reservering: s.sevenster@hetnet.nl of 0518-471123

FOTO NIELS WESTRA

Nu gratis*
verzending!

Hoe ziet de toekomst van kerkgebouwen eruit? Vijftig Friezen met verschillende achtergronden vertellen in dit boek over hun band met de Alde Tsjerken. Ook laten ze ons Nije Lûden horen. In de verschillende, soms tegenstrijdige visies over de toekomst van kerken staat de liefde voor het gebouw centraal.

Te bestellen via onze website!

www.aldefrysketsjerken.nl

*Geldig t/m 9 juli 2023

ADVERTEREN Alde Fryske Tsjerken

Neem contact op met de communicatieafdeling van Stichting Alde Fryske Tsjerken via 058 213 96 66 of info@frysketsjerken.nl

ALDE FRYSKE TSJERKEN

NR. 29 - JUNI 2023 - ISSN 2210-7657

Alde Fryske Tsjerken is een uitgave van Stichting Alde Fryske Tsjerken. Donateurs die jaarlijks minimaal €17,50 betalen, ontvangen het magazine twee keer per jaar. Wilt u donateur worden? Inschrijven kan via onze website of scan de QR-code.

KERNREDACTIE

Hans Willems
Drs. Louw Dijkstra
Djûra Schra,
Communicatie SAFT

REDACTIERAAD

Hans Willems, voorzitter
Drs. Louw Dijkstra,
secretaris
Drs. Hylke Algra
Prof. dr. Sible de Blaauw
Drs. Willem Hansma
Dr. Marie-Anne de Harder
Dr. Oebele Vries

BESCHERMHEER VAN DE STICHTING

De heer drs. A.A.M.
(Arno) Brok, Commissaris
van de Koning in de
provincie Fryslân

ADVERTENTIES

Voor meer informatie
en tarieven over adverteren
in ons tijdschrift kunt u
contact opnemen via
info@frysketsjerken.nl.

REDACTIEADRES

Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
Mail: louw.dijkstra@hetnet.nl

BEZOEKADRES

Emmakade 59
8921 AG Leeuwarden
Tel: 058-2139666
info@frysketsjerken.nl
www.aldefrysketsjerken.nl

DONATIES & GIFTEN

ING: NL 07 INGB 0000 7307 89

GRAFISCH ONTWERP

Studio Haaime
Djûra Schra

DRUKWERK

Dekker Drukwerken
Leeuwarden

OMSLAGFOTO

Marieke Balk Fotografie

Uw partner in Noord-Nederland op het gebied van:

- Herbestemming
- Restauratie
- Duurzaamheid
- Verbouw
- Nieuwbouw
- Subsidieaanvragen
- Fondsenwerving
- Onderhoudsplannen

VELLEMA

TORENUURWERKEN

Passie voor mens en techniek!

Vellema Torenuurwerken

Dé specialist op het gebied van onderhoud, reparatie, restauratie of vervanging van:

- ✓ Luidklokken, slaghamers, klepels en luidmotoren
- ✓ Wijzers, wijzerplaten en aandrijvingen
- ✓ (Led) verlichting op wijzers en wijzerplaten
- ✓ Monumentale uurwerken
- ✓ Automatisch gewichten-opwindsysteem
- ✓ Slingervangstelsel t.b.v. tijdcorrectie van monumentale uurwerken
- ✓ Moederklokken met DCF-ontvanger

Ook voor het verzorgen van periodieke smeer- en inspectiebeurten aan de klokken- en uurwerkinstallaties kunt u bij ons terecht

Vellema Torenuurwerken B.V.

📍 Grienedyk 48, 9074 AC Hallum

☎ 0518-432299

🌐 www.torenuurwerken.nl

✉ info@vellema.nl

Geleefd geloof

Het geloofsleven van boeren en burgers in Friesland en de Ommelanden van Groningen, 1200-1580

"Boeiend om te zien hoe er toch steeds weer vooruitgang zit in religieus-historisch onderzoek. En dan die meer dan honderdvestig kleurrijke afbeeldingen! Alleen die handschriften al – om te zoenen zo mooi." – Marijke Lourense, *Trouw*

3e druk
BESTEL
NU

W
WALBURGPERS

Gebonden, 246 blz.

ISBN 9789462496552

Verkrijgbaar bij uw boekhandel

<< of met de QR via www.walburgpers.nl